

אלוהי האלוהים

כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלונים ואדני הגדל הגבר והנורא אשר לא ישא פנים ולא יקח שחד: (דברים י ז).1

אתה הראת לדעת כי ה' הוא האלהים אין עוד מלבדו: (דברים ד לה).2

הודו לה' פי טוב פי לעולם חסדו: הודו לאלהי האלהים פי לעולם חסדו: הודו לאדני האדנים פי לעולם חסדו: (תהלים קלו א-ג).3

ומלכי צדק מלך שלם הוציא לחם וינין והוא כהן לאל עליון: ויברכהו ויאמר ברוך אברהם לאל עליון קנה שמים וארץ: וברוך אל עליון אשר מגן צריך בידך ויתן לו מעשר מבל: (בראשית יד יח-כ).4

ענה מלכא לדניאל ואמר מן קשט די אלהכון הוא אלה אלהינו ומרא מלכין וגלה רזין די יכלת למגלא רזה דנה (דניאל ב מז).5

מסכת סופרים פרק ד הלכה ו – בין קודש לחול

כי י"י אלהיכם הוא אלהי האלהים, הראשון קדש והשיני חול. ואדני האדנים, הראשון קדש והשיני חול.⁶

¹ כבר נדרשנו לקטע האל הגדול הגיבור והנורא שבפסוק, בדף נפרד בפרשה זו בשנה האחרת, והפעם נתעכב על התואר של הקב"ה "אלוהי האלוהים ואדני האדונים". מה פשר תואר זה? שיש עוד כוחות בעולם והקב"ה הוא הכח שמעל כולם? מטבע הלשון "אלוהי האלוהים" הוא אמנם חידוש של ספר דברים, אבל נראה שכבר קדם לו הפסוק בספר שמות בשירת הים: "מי כמכה באלם ה' " (שמות טו יא) שגם אותו יש לדרוש: מי הם האלים שהקב"ה אין כמותו בהם? אך אנו נתמקד בפסוק שבפרשתנו.

² כך בפרשת ואתחנן אחר כותלנו. עוד שם בהמשך הפרק בפסוק לט: "וידעת היום והשבת אל לבבך כי ה' הוא האלהים בשמים ממעל ועל הארץ מתחת אין עוד" – פסוק ששובץ בתפילת עלינו לשבח. למי לשבח? לאדון הכל! לא (רק) לאדון האדונים. ובפרק ז פסוק ט: "וידעת כי ה' אלהיך הוא האלהים האל הנאמן שמר הברית והחסד וכו'". ובעקבות משה, נוקטים נביאים רבים בלשון: ה' הוא האלהים, ובהם קריאת העם הכפולה במעשה אליהו בהר הכרמל: "ה' הוא האלהים ה' הוא האלהים" (מלכים א יח לט) ואפילו תפילת מנשה בדברי הימים ב לג יג: "ויתפלל אלו ויעתר לו וישמע תחנתו ... וידע מנשה כי ה' הוא האלהים" (ראו דברינו [מנשה בן חזקיהו מלך יהודה](#) המיוחדים). ולפני שניהם, שלמה המלך בנאום חנוכת הבית, מלכים א ח ס: "למען דעת כל עמי הארץ כי ה' הוא האלהים אין עוד", ולפניו דוד בשמואל ב ז כח: "ועתה אדני ה' אתה הוא האלהים ודברך יהיו אמת וכו'". זו קריאה חדה ופשוטה: ה' הוא האלהים ואין עוד! אין היררכיות. ראו פירוש רש"י למופע הראשון בתורה של השילוב "ה' אלהים" בפרק ב בבראשית: "ה' הוא שמו. אלהים שהוא שופט ושלט על כל. וכן פירוש זה בכל מקום לפי פשוטו, ה' שהוא אלהים". אולי דווקא "אלהים" בלי ה"א הידיעה, נשמע חזק יותר. ראו גם דברינו [אין עוד מלבדו](#) בפרשת ואתחנן. אז מה פשר התואר "אלוהי האלהים" לקב"ה, למה נזקק לו משה?

³ משה לא לבד ויש לו תלמידים. פעם שנייה נזכר הביטוי "אלוהי האלהים" בפרק קלו בתהלים, פרק שמכונה "הלל הגדול" או "הגדולה" בפי חז"ל ונראה אותו בירושלמי תענית להלן. מוטיב זה חוזר גם בפסוקים אחרים בתהלים, אמנם במטבע לשון שונה, כגון פרק צה פסוק ג: "כי אל גדול ה' ומלך גדול על כל אלהים", ובפרק צו פסוק ד: "כי גדול ה' ומהלל מאד נורא הוא על כל אלהים" וכן בפרק צז פסוק ט: "כי אתה ה' עליון על כל הארץ מאד נעלית על כל אלהים" – כולם נקבעו בתפילת קבלת שבת. ומי הוא שחידש את מטבע הלשון והתואר "אל עליון"?

⁴ הראשון שטבע את מטבע הלשון "אל עליון" הוא מלכי צדק שעפ"י מסורת חז"ל הוא שם בן נח (זה שייסד עם עבר את בית המדרש הראשון). ואם תאמר: אין לומדים מבן נח, הרי אברהם משתמש במטבע לשון זו כשהוא אומר למלך סדום: "ויאמר אברהם אל מלך סדום הרמתי ידי אל ה' אל עליון קנה שמים וארץ". ראו דברינו [מי אתה מלכי צדק](#) בפרשת לך לך. אברהם רק מוסיף את שם הווי"ה לאל עליון של מלכי צדק בדומה למשה בפרשתנו שאומר: "ה' ... הוא אלוהי האלוהים". וכך נקבע גם לדורות בתחילת תפילת עמידה בשילוב דברי משה ומלכי צדק (סו.אברהם): "ברוך אתה ה' ... האל הגדול הגיבור והנורא אל עליון וכו'".

⁵ תרגום הפסוק עפ"י דעת מקרא: "עונה המלך לדניאל ואומר: אמת כי אלוהיכם הוא אלוהי האלהים ואדני מלכים ומגלה רזים, כי יכולת לגלות הרז הזה". הרי לנו פעם שלישית "אלוהי האלוהים" במקרא, אמנם מפי נבוכדנצר. ראו מדרש תהלים יד שמגנה את נבוכדנצר על דברים אלה: "כי הלל רשע על תאות נפשו. אין הרשעים מחללין עצמן, עד שעושי תאותן, וכן נבוכדנצר אמר מן קשוט די אלהכון הוא אלה (דניאל ב מז)", אך מחבר ספר דניאל אינו מהסס להשתמש כאן במטבע הלשון שחקק משה לראשונה ואולי לא בכדי. עוד נמצא בספר דניאל הביטוי "אלהא עלאה" שמתורגם בפשוטות ל"אל עליון". פעמיים בפרק ג כאשר נבוכדנצר מכנה את חנניה מישאל ועזריה כ"עבדי האל העליון", ופעמיים בפרק ה בדברי התוכחה של דניאל לבלשאצר, כשהוא מזכיר לו מי הוא "אלהא עילאה". סוף דבר, הביטוי "אלוהי האלהים" בו נתמקד יסודו בדברי משה בפרשתנו והמשכו בהלל הגדול בתהלים וחלקית גם בדניאל ובו כאמור נתמקד. אבל אין זה ביטוי יחיד ולצדו מצויים כאמור ביטויים דומים כגון "מי כמוכה באלים" ו"אל עליון" אליהם ניתן אולי להוסיף גם את: "כי גבה מעל גבה שמר וגבהים עליהם" בקהלת ה ז ואת "מלך מלכי המלכים הקב"ה" שהוסיפו חז"ל במסכת סנהדרין פרק ד משנה ה (בדיון על צלם אנוש דווקא, ראו דברינו [בשבילי נברא העולם](#)).

⁶ כך גם בהלכות כתיבת ספר תורה, מסכת ספר תורה פרק ד הלכה ד, כולל הבחנות נוספות: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים, הראשון קדש והשיני חול. ואדני האדנים, הראשון קדש והשיני חול. אלהי אברהם, קדש. ואלהי נחור, חול. אלהי אביהם, חול. אלהים לא תקלל משמש קדש וחול, רבי ישמעאל אומר קדש". מה שגורר אותנו לשימוש הנרחב בשם "אלוהים" במקרא ומשמעותו. ומי לנו דוגמה טובה יותר ממשה עצמו שבתחילת שליחותו נאמר לו: "ראה נתתיך אלהים לפרעה" – שהוא וודאי לשון חול, ובין סוף שליחותו כאשר זכה לתואר "משה איש האלהים" – שהוא וודאי לשון קודש. וכבר הרחבנו לדון בזה ובזה בדברינו בפרשת וארא מחד גיסא ובדברינו בפרשת וזאת הברכה מאידך גיסא. ושם כבר נדרשנו לא מעט לשימוש הכפול בשם "אלוהים" (שימו לב גם למילה "אדוני" שמצויה בשימוש נרחב בימינו ובהבדל ניקוד על הנו"ן – חיר"ק או פת"ח משתנה בין חול לקודש). הפעם נתמקד בפסוק בפרשתנו. מי הם האלוהים לשון חול שהקב"ה ניצב מעליהם ולמה נדרש משה למטבע לשון זו?

מסכת מגילה דף לא עמוד א – אלוהי צדק ומשפט

אמר רבי יוחנן: כל מקום שאתה מוצא גבורתו של הקב"ה אתה מוצא ענוותנותו; דבר זה כתוב בתורה ושנוי בנביאים ומשולש בכתובים. כתוב בתורה: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדני האדנים", וכתוב בתורה: "עושה משפט יתום ואלמנה". שנוי בנביאים: "כי לה אָמַר רַם וְנָשָׂא שֶׁכֶן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ" (ישעיהו נז טו), וכתוב בתורה: "וְאָתָּה דָּכָא וְשִׁפְלָ רִיחִי" (שם).⁷ משולש בכתובים, דכתיב: "סלול לרכב בערבות בְּיָה שְׁמוֹ" (תהלים סח ה), וכתוב בתורה: "אָבִי יְתוּמִים וְדִין אֱלֹמִנּוֹת" (שם פסוק ו).⁸

ירושלמי תענית פרק ג הלכה יא (פסחים ה ז) – הלל הגדול על ירידת גשמים

אי זו היא הלל הגדולה? ר' פרנך בשם ר' חנינה: "הודו לאלהי האלהים כי לעולם חסדו הודו לאדוני האדונים כי לעולם חסדו" [תהלים קלו ב ג].⁹ אמר ר' יוחנן: ובלבד שעומדין בבית ה' [שם קלה ב].¹⁰ ולמה באילין תרתיין פרשתא?¹¹ ר' זעירה רבי אבהו בשם רבי שמואל בר נחמן: מפני שירידת גשמים כלולה בהן.¹² על דעתיה דר' יוחנן נחא, דכתיב: "מַעֲלָה נִשְׂאִים מְקַצֶּה הָאָרֶץ בְּרָקִים לְמַטֵּר עֲשֵׂה מוֹצֵא רִיחַ מְאֹצְרוֹתָיו" (תהלים קלה ז). כר' חנינה מה? בגין דכתיב: "נִתַּן לָחֶם לְכָל בָּשָׂר כִּי לְעוֹלָם חֲסִדוֹ" (שם קלו כה).¹³

שמות יח - יא פרשת יתרו – גדול מעל כל אלהים

וַיֹּאמֶר יְתֵרוֹ בְּרוּךְ ה' אֱלֹהֵי הַצִּיל אֶתְכֶם מִיַּד מִצְרַיִם וּמִיַּד פְּרַעֲהַ אֲשֶׁר הִצִּיל אֶת הָעָם מִיַּד מִצְרַיִם: עֲתָה יִדְעֵתִי כִּי גָדוֹל ה' מִכָּל הָאֱלֹהִים כִּי בִדְבַר אֲשֶׁר זָדוּ עֲלֵיהֶם:¹⁴

ספרא שמיני - מכילתא דמילואים אות ו - מילת הלב

"וַיֹּאמֶר מֹשֶׁה זֶה הַדְּבָר אֲשֶׁר צָנָה ה' תַּעֲשׂוּ וַיִּגְרָא אֲלֵיכֶם כְּבוֹד ה' " (ויקרא טו ו) - אמר להם משה לישראל: אותן יצר הרע העבירו מלבכם, ותהיו כולכם ביראה אחת ובעצה אחת לשרת לפני המקום. כשם שהוא יחידי בעולם,

⁷ ראו הפסוק המלא בישיעיהו נז טו: "כי לה אָמַר רַם וְנָשָׂא שֶׁכֶן עַד וְקָדוֹשׁ שְׁמוֹ מְרוֹם וְקָדוֹשׁ אֲשֶׁכּוֹן וְאָתָּה דָּכָא וְשִׁפְלָ רִיחִי וְשִׁפְלִים וְלִהְיִיתִי לֵב נִדְפָאִים".

⁸ ראו צמד הפסוקים בתהלים סח שם: "שירו לאלהים זמרו סלו לרכב בערבות בְּיָה שְׁמוֹ וְעֲלֹזוּ לִפְנֵי: אָבִי יְתוּמִים וְדִין אֱלֹמִנּוֹת אֱלֹהִים בְּמַעֲוֵן קָדְשׁוֹ". ראו הרחבת דרשה זו במדרש תנחומא (בובר) פרשת וירא סימן ג: "כה אמר ה' השמים כסאי וגו' ואת כל אלה ידי עשתה וגו'. אמרו רבותינו בשם ר' אליעזר בן פדת: בשבעה מקומות אתה מוצא שהשוה הקב"ה עצמו עם לבבות הנמוכים". אל שלושה המקומות (מקורות) שמובאים בגמרא לעיל: דברים, תהלים ישעיהו, מוסיפה הדרשה בתנחומא את "כה אמר ה' השמים כסאי" מישעיהו טו (הפטרות שבת הגדול) ושלושה מספר תהלים פרקים י, קלו וקמו. ראו דרשה זו במקור והקשר לפרשת וירא. לעצם הדרשה, לכאורה אין היא עוסקת בהיבט העיוני והפילוסופי של "אלוהי האלוהים". די לדרשן ברעיון החברתי-אנושי. כל מעייניו של האלוה אשר ניצב מעל כל הכוחות והאלוהיות שבעולם, הוא הדאגה לחלשים. כך גם בפירוש אבן עזרא לפסוק בתהלים קיג ה: "המגביה לשבת ... המשפילי לראות: המגביהי מקום שבתו ובשמים ובארץ הכל שפלים נגדו ... וזה הוא הכתוב בתורה: הוא אלהי האלהים ואחריו עושה משפט גר יתום". אבל אפשר שיש כבר כאן רמז לרעיונות ופתרונות שנראה להלן. האחד, שאלהים הוא מערכת המשפט, והשני הוא העימות עם אומות העולם שרואים בשליטיהם אלוהות ומתנשאים על העם (פרעה, נבוכדנצר) ויוצרים מבנה חברתי פירמידלי. באה התורה ואומרת: יש אלהי אמת שהוא לשון קודש והוא מעל כל האלוהיות של חול ובני אדם. ומה הוא עושה ממרום מושבו? דואג ליתום ואלמנה! שובר את ההיררכיות שבנו בני האדם שאינן לטובה.

⁹ הלל שאנחנו אומרים בראש חודש ובמועדים נקרא הלל המצרי (בשל "בצאת ישראל ממצרים") ומבוסס בעיקרו על פרקים קיג-קיח בתהלים. פרק קטו שאנו אומרים בפסוקי דזמרה בשבתות ובחגים ובהגדת ליל הסדר (ואוכלים באמצע) נקרא הלל הגדול

¹⁰ היינו בתנאי שיתחילו בפרק קלה הקודם שפותח בפסוקים: "הֲלֹלוּ יְהוָה הַלְלוּ אֶת שֵׁם ה' הַלְלוּ עֲבָדֵי ה': שְׁעֵמַדִּים בְּבֵית ה' בְּחִצְרוֹת בֵּית אֱלֹהֵינוּ". ושם בפסוק ה מצוי מטבע הלשון: "כִּי אָנִי יְדַעְתִּי כִּי גָדוֹל ה' וְאֲדִינּוּ מִכָּל אֱלֹהִים" ראו פרק זה שבסופו מזכיר את פרק קטו שאנו אומרים בהלל הרגיל הוא 'הלל המצרי'.

¹¹ למה דווקא שני פרקים אלה: קלה, קלו? בתהלים?

¹² ראו דברינו [גדולה ירידת גשמים](#) בטל ומטר.

¹³ גם בתלמוד הירושלמי אין דיון פילוסופי-תיאולוגי במשמעות התואר "אלוהי האלוהים", ודי לו למדרש שהפרק בתהלים נאמר לאחר שבאה רוחה לעולם בירידת הגשם והיבול החקלאי שיבוא בעקבותיו. וכל זה בעקבות המשנה שם שמספרת על תענית שגזר ר' טרפון בעיר לוד וכשנענו וירד הגשם: "אכלו ושתו ועשו יום טוב ... וקראו הלל הגדול". (שאלה לשולחן שבת: מתי אנחנו אומרים את הלל הגדול או הגדולה?). עוד על "אלוהי האלוהים" כנותן חיות וגם נוטל אותה, בדרשה באבות דרבי נתן הוספה ב לנוסח א פרק ז, על סופו ועראיתו של האדם בעולם: "אדם נוצר מן האדמה וישוב אל האדמה ... והרוח תשוב אל האלהים אשר נתנה. זה שאמרו חכמים: ולפני מי אתה עתיד ליתן את דין וחשבון? לפני מלך מלכי המלכים ב"ה שאין לפניו לא עולה ולא שכחה וגו'. דכתיב: כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים וגו'". הגשם הבא מלמעלה הוא מידו של "אלוהי האלהים ואדוני האדונים". ראו בגמרא סנהדרין קיג א על שלושה המפתחות שלא נמסרו לשליח ובהם "מפתח של גשמים". פסחים על ויש בעולם חז"ל קשר בין הגשם המפריח את האדמה ויצירת האדם מהאדמה (בראשית רבה יד א, פרקי דרבי אליעזר פרק יא). ראו גם אוצר מדרשים (אייזנשטיין) תמורה פרק ג: "ולכך ראוי ליתן לה' הודאה גדולה, שנאמר: הודו לה' וגו'. הכניסו בחסדו ובראו בחסדו, בחסדו הוציאו בחסדו העמידו. ולולי חסדו לא היה העולם נבנה ... ועת למות, כנגד הודו לאלהי האלהים שהוא ממית ומחיה והוא אלהי האלהים וכו'".

¹⁴ האזכור של הפסוק מתהלים קלה: "כִּי אָנִי יְדַעְתִּי כִּי גָדוֹל ה' וְאֲדִינּוּ מִכָּל אֱלֹהִים", הזכיר לנו שלרשימת האירועים והאישים מהמקרא שהבאנו בראש הדף, יש להוסיף את יתרו שאומר: "עתה ידעתי כי גדול ה' מכל האלהים". הוא יתרו שעפ"י המדרש: "לא הניח עבוד זרה בכל העולם שלט חזר עליה ועבדה", הוא יתרו שהתנה עם משה שהבן הראשון שיוולד לו יוקדש לעבודה זרה.

כך תהא עבודתכם מיוחדת לפניו, שנאמר: "ומלתם את ערלת לבבכם". מפני מה? "כי (אני) ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים". עשיתם כן – "וירא אליכם כבוד ה'".¹⁵

שמות רבה ח א-ב פרשת וארא – כנגד עבודה זרה והשליטים המאהילים את עצמם

... מלך בשר ודם אין נקראין בשמו קיסר אגוסטא ואם נקראין בשמו, ממתים אותו. והקב"ה קרא למשה בשמו, שנאמר: "ראה נתתיך אלהים לפרעה"! ... פרעה היה אחד מד' בני אדם שעשו עצמן אלהות והרעו לנפשם ואלו הן: חירם, ונבוכדנצר, ופרעה, ויואש מלך יהודה. חירם מנין? שנאמר: "יען גבה לבך ותאמר אל אני" (יחזקאל כח ב) ... נבוכדנצר מנין שעשה עצמו אלוה? דכתיב: "אעלה על במתי עב אדמה לעליון" ... ופרעה מנין שעשה עצמו אלוה? שנאמר: "לי יאורי ואני עשיתני" (יחזקאל כט ג) ... יואש מנין? ... לפיכך א"ל הקב"ה למשה "ראה נתתיך אלהים לפרעה". למה? "כי גבוה מעל גבוה שומר וגבוהים עליהם" (קהלת ה ז) - לך ועשה מי שעשה עצמו אלוה שחץ בעולם. על שהגביה עצמו.¹⁶

תרגום אונקלוס דברים י ז – עומד מעל לדיינים

ארי יי אלהכון הוא אלה דיינין ומרי מלכין, אלהא רבא גברא ודחילא, דלית קדמוהי מסב אפיין ואף לא לקבלא שוחדא.¹⁷

מדרש הגדול דברים י ז פרשת עקב – מלאכים וגלגלים I

כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים - אלו המלאכים, כענין שנאמר: "אני אמרתי אלהים אתם" (תהלים פב ו). ואדוני האדונים - אלו הגלגלים, שהן אדונים לכל מה שיש למטה מהן. הקב"ה אלוה על כולן, ואדון לכולם, שהוא הבורא אותן, והוא המחיה את כולן, והוא יכול לאבדן אם רצה.¹⁸

¹⁵ אם הדרשה לעיל בגמרא מגילה מפנה אל סוף הפסוק ואל הפסוק שלאחריו המדגישים כאמור את הצד החברתי-אנושי (ראו גם את הציווי על אהבת הגר בהמשך שם: "וְאֶהְבֶּתֶם אֶת הַגֵּר כִּי גֵרִים הָיִיתֶם בְּאֶרֶץ מִצְרָיִם"), באה דרשה זו בספרא ומדגישה את הפסוק המקדים: "וּמִלְתֶּם אֶת עֵרְלַת לְבַבְכֶם וְעַרְפְּכֶם לֹא תִקְשׂוּ עוֹד". ואולי צריך ללכת עוד אחורה שם לפסוקים על בחירת עם ישראל מכל האומות: "ה' ה' אֱלֹהֵיךָ הַשָּׁמַיִם וְשָׁמַיִם הַשָּׁמַיִם הָאֲרֶץ וְכָל אֲשֶׁר בָּהּ: רַק בְּאַבְרָהָם חֶשֶׁק ה' לְאַהֲבָה אוֹתָם וַיַּבְחַר בְּזָרְעָם אַחֲרֵיהֶם בְּכֶסֶם מִכָּל הָעַמִּים כִּי הוּא הַזֶּה". מהכרה בבחירה זו וממילת הלב, מצופה שבני ישראל יאמינו בקב"ה "אלוהי האלוהים". אך היא הנותנת, מדוע מילת הלב צריכה להביא לאמונה בקב"ה כאל עליון על כל שאר האלהים (איך שלא נפרש אלהים זה)? למה לא לאמונה הפשוטה יותר "ה' הוא האלהים" האחד והיחיד ואין בלתו? וכלשון המדרש עצמו: "כשם שהוא יחידי בעולם, כך תהא עבודתכם מיוחדת לפניו", היינו מיוחדת רק לו. האם אין סתירה פנימית במהלך של המדרש מיחידות הקב"ה לתוארו כ"אלוהי האלוהים" וכל זה בדרשה הממוקמת על חנוכת המשכן! האם יש כאן הודאה של המקרא והמדרש במגבלות יכולת האמונה הצרופה והמופשטת? מעין תפיסה ריאליטית מה ניתן לדרוש מבני האדם ומה ניתן לצפות שיקיימו. נראה שלא בכדי ממוקמת הדרשה על ירידת השכינה וכבוד ה' בחנוכת המשכן רווי האמצעים! ועוד נחזור ל"מלתם את לבבכם" בפירושים להלן.

¹⁶ אבל הקב"ה שהוא "גבוה מעל גבוה שומר" - "עיני ה' המה משוטטים בכל הארץ" (זכריה ד י) והוא רואה גם את השפלים כפי שנדרש בגמרא מגילה לעיל, וכדימוי בדברים רבה א יא: " ... מי הוא אלהי האלהים? הרואה ואינו נראה". כבר הארכנו לדרוש במקור זה בדברינו [ראה נתתיך אלהים לפרעה](#) בפרשת וארא, וכאן נביא רק הדרוש לעניינינו. בדרשה זו לא נזכר "אלוהי האלהים", אולי משום שהיא מתמודדת עם הרעיון כיצד הקב"ה ממנה את משה ל"אלהים" על פרעה ולמה להוסיף שמן למדורה? אך תשובת המדרש שמינוי זה נחוץ על מנת להתמודד עם שליטים בעולם הפגאני שעשו מעצמם אלהות, יכולה דווקא להתחבר לנושא שלנו. משה נזקק בספר דברים לתואר "אלוהי האלהים" משתי סיבות. הראשונה, כהכנה של בני ישראל לכניסה לארץ בה מרובים האלהות הזרות והמקומיות: בעלים, עשתרות, אלוהי ארם, צידון, מואב, עמון, פלשתים וכו' (ראו הפסוק בשופטים י ו ודברינו [על השיתוף](#) בפרשת כי תשא). זכרו תמיד, אומר להם משה, שכל אלה הם אלהים של חול. פה ושם באירוע זה או אחר: מחלה, מלחמה, רעב, מגפה וכו' ייראה לכם שיש בהם כח מסוים (ראו [שיטת ר' יוסי הגלילי על כוחה של עבודה זרה](#)), אבל דעו שגבוה מעל גבוה שומר ויש אלוה אמיתי של קודש שעומד מעל כולם. האם מרשם זה יעבוד טוב יותר מהמרשם הישיר של ה' הוא האלהים ואין בלתו? עיון בתנ"ך יוכיח. סיבה שנייה לבחירה של משה בביטוי "אלוהי האלהים" בספר דברים ועל רקע מדרש שמות רבה לעיל, קשורה במשה עצמו שמתמנה "אלהים לפרעה" בתחילת השליחות, וזוכה לתואר "איש האלהים" בסופה (הערה 6 לעיל). ערב פרידתו ואי כניסתו לארץ, מסלק משה את עצמו ומזהיר את בני ישראל מאנשים שיעשו עצמם "איש האלהים" והם נביאי שקר. ונשאיר לשואבי המים להרחיב ברעיון אחרון זה ואולי ברעיונות נוספים.

¹⁷ כך גם בתרגום חזרה לעברית של התרגום המיוחס ליונתן על הפסוק: "כי יי אלהיכם הוא אלהי שופטים ואדון מלכים האל הגדול והגבור והנורא שאין לפניו משוא פנים וגם לא לקבל שוחד". אלהים הוא כידוע גם כינוי לבית הדין (פרשת משפטים, שמות פרק כב: "ונקרב בעל הבית אל האלהים", "אשר ירשיעון אלוהים" ועוד רבים). הפסוק גם מסתיים באזהרה על נשיאת פנים ולקחת שוחד והפסוק העוקב שם הוא: "עֲשֵׂה מִשְׁפָּט וְתוֹם וְאֶלְמֶנָה וְאֶהָב גֵּר לְתֵת לוֹ לֶחֶם וְשִׂמְלָה". אין לך איפוא פשוט מלפרש שאלהים כאן הם הדיינים והשופטים. ראו גם פירוש ר' חיים פלטיאל לפסוק: "אשר לא ישא פנים. פשטיה דקרא הוא אלהי האלהים משרה שכינתו על הדיינים והוא אדון לאדונים. כלומר, הוא אדון לדיינים כשרים שאינם נושאים פנים ואינם לוקחים שוחד, עליהם משרה שכינתו". פירוש זה יכול להתחבר היטב לגמרא מגילה לעיל. כיצד הקב"ה "עושה משפט יתום ואלמנה"? באמצעות מערכת משפט של דיינים הגונים וישרים שמפנימים שהם עושים את שליחותו ושהקב"ה עומד על גביהם (רות רבה פתיחתא). ולא ישא הקב"ה פנים לשופט שנושא פנים ולוקח שוחד. וקצת פלא שהפרשנים הקלאסיים לא מצטרפים לדעה פשוטה זו.

¹⁸ בדרך זו הולכים רבים וטובים ובהם מרבית פרשני המקרא (אם לא טעינו). ראו כדוגמא את פירוש אבן עזרא על הפסוק הראשון בתורה: "בראשית ברא אלהים שנותן את מרחב האפשרויות הרבות לפשר המילה "אלהים", ובהם גם "בני אדם המתעסקים במשפט, אלהים יקראו כן", מה שיכול לצרף אותו לשיטה הקודמת של הדיינים. אבל את "אלוהי האלהים" הוא מסביר שם: "והנה השם הוא אלהי האלהים שהם המלאכים", וכך גם בפירושו לתהלים קלו ב: "הוודו לאלהי האלהים - המלאכים העליונים שאינם

בכור שור דברים יז פרשת עקב – מלאכים וגלגלים II

"כי ה' אלהיכם": כלומר: כבוד גדול לכם שתמולו ערלת - לבבכם לאהבה אותו וליראה אותו, ושתרכינו ערפכם לקבל עול מצות, שהרי הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים: אלוה על המלאכים שבשמים, ואדון על כל המלכים שבארץ.¹⁹

רמב"ן דברים יטו פרשת עקב – האדון אשר שם משטרם בארץ

ומלתם את ערלת לבבכם - שיהיה לבבכם פתוח לדעת האמת... וערפכם לא תקשו עוד - שלא תהיו כאבותיכם דור סורר ומורה, שישבו עם המצרים וילמדו מעשיהם, והם קשים לעזוב דרכם, כמו שעשו את העגל... שלא ישובו מן הטעות שנכנס בלבם לחשוב שיש תועלת בעבודת המלאכים או צבא השמים. אבל אתם תדעו ותשכילו ותאמינו כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים - אלהי האלהים הם מלאכי מעלה, ואדוני האדונים כל צבא השמים אשר להם ממשלה בשפלים. כי הוא האדון אשר שם להם משטרם בארץ, ולו הגדולה והגבורה והוא נורא בתפארת עוזו וכו'.²⁰

רמב"ן ויקרא יח כה פרשת אחרי מות – סגולת ארץ ישראל

והנה השם הנכבד הוא אלהי האלהים ואדוני האדונים לכל העולם, אבל ארץ ישראל אמצעות הישוב היא נחלת ה' מיוחדת לשמו, לא נתן עליה מן המלאכים קצין שוטר ומושל בהנחילו אותה לעמו המיוחד שמו זרע אוהביו. וזהו שאמר: "והייתם לי סגולה מכל העמים כי לי כל הארץ" (שמות יט ה), וכתוב: "והייתם לי לעם ואנכי אהיה לכם לאלהים" (ירמיה יא ד) - לא שתהיו אתם אל אלהים אחרים כלל.²¹

רד"ק מלכים ב פרק יז פסוק כח – פרשת גירי אריות

"איך יראו את ה'?"²² - הורה אותם שאף על פי שהם עובדים איש אלוהיו, יהיה לבם לאל. כי ישראל אעפ"י שהיו עובדים העגלים לא היו עושים אלא להיותם אמצעיים בינם ובין האל. כי כן היתה דעת האומות בזמן ההוא שעל כל פנים היה צריך אמצעי להתקרב אליו ולעבדו, וישראל טעו אחרי דעות האומות. אם כן מה בין ישראל

גופות ולא כגופות". ראו גם פירושו על הפסוק בתהלים צו ד: "כי גדול ה' ומהלל מאד נורא הוא על כל אלהים - אף על פי שתספרו כבודו ונפלאותיו, הוא יותר גדול ומהולל מאד על כל אלהים הם המלאכים כי הוא אלהי האלהים". ומכאן מתגלגלת שיטה זו לפרשנים רבים כגון רבי בחיי בן אשר: "כי ה' אלהיכם הוא אלהי האלהים. המלאכים. ואדוני האדונים, הגלגלים שהם אדונים לכל גשם", לפירוש אור החיים: "פירוש: אלהי המלאכים הנקראים אלהים דכתיב: ויבואו בני האלהים", ועוד.

¹⁹ לא נפקד מקומם של פרשני צרפת ואשכנז וגם שם מצאנו רבים וטובים שהולכים בדרך המלאכים והגלגלים (רש"י על הפסוק שותק ומפרש בקצרה: "ואדני האדנים - לא יוכל שום אדון להציל אתכם מידו"). אלא שמפירוש בכור שור זה אשר מחזיר אותנו גם למלכים אשר בארץ, אפשר לפרש את ענין המלאכים לא כהכרה במעמדם לצד הקב"ה שהם חלק מפמלייתו וכהלל ושבח להם (ראו ברכת יוצר המאורות בתפילת שחרית, קדושה ועוד), אלא ההפך, כהשתקה וכהנמכה - אל תפנו למלאכים, גלגלים, מזלות ושאר מתווכים ואמצעים. מתן התואר לקב"ה "אלוהי האלהים" הוא איפוא דו-משמעי. מי שמחפש את אישוש מעמד המלאכים במקרא - ימצא כאן את מבוקשו. ומי שמבקש לראות כאן הצהרה ברורה שיש לשים את המלאכים במקומם ולזכור תמיד מי באמת אלוה שרק הוא מנהיג את העולם - ימצא גם הוא את מבוקשו. ראו שוב דברינו [אין עוד מלבדו](#) בפרשת ואתחנן.

²⁰ בדומה למדרש ספרא לעיל (ופירוש בכור שור), גם רמב"ן מתחיל את פירושו לנושא שלנו בפסוק "ומלתם את ערלת לבבכם" שמשליך על "אלוהי האלהים" שבפסוק הבא. מה היא מילת הלב? ההתנתקות מהתלות במלאכים ומהמחשבה שיש בהם תועלת וזאת ע"י ההכרה שהקב"ה הוא "אדוני כל צבא השמים", גם אם נתן להם "ממשלה בשפלים" ומשטר בארץ. גישת רמב"ן לכוחם ומעמדם של המלאכים היא נושא הראוי לעיון מעמיק, ראו פירושו לשמות כ ב-ג (שני הדברות הראשונים): הדיבר הראשון הוא האידיאל: "כי אנכי ה' אלהיך - לבדי, ואין ראוי שתשתף עמי אחרים". הדיבר השני: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני" בא להזהיר מפני עבודה זרה שאותה מחלק רמב"ן לשלוש קבוצות (מינים בלשונו): הראשונה והקלה יחסית, היא 'עבודת המלאכים' וגם שם מזכיר רמב"ן את "אלוהי האלהים". הקב"ה עומד מעל כל האלוהים האחרים ובהם המלאכים ושירי העמים. התואר "אלוהי האלהים" הוא השלמה של הדיבר השני: "לא יהיה לך אלהים אחרים על פני". לכתחילה, הדיבר השני הוא חלק מהאידיאל של הדיבר הראשון: "אנכי ה' אלוהיך". אך אם לא יתקיים אידיאל זה ויהיו אלהים אחרים באופן זה או אחר (כמלאכים), יש לזכור שהקב"ה הוא אלוהי כל אותם אלהים אחרים, הוא "אלוהי האלהים".

²¹ והמשך דבריו שם הידועים בשבח הארץ, קדושתה והחובות המתבקשים מכך על רקע אזהרות התורה בדיני עריות: "... יאמר כי הבדיל אותנו מכל העמים אשר נתן עליהם שרים ואלהים אחרים, בתתו לנו את הארץ שיהיה הוא יתברך לנו לאלהים ונהיה מיוחדים לשמו. והנה הארץ שהיא נחלת השם הנכבד תקיא כל מטמא אותה ולא תסבול עובדי ע"ז ומגלים עריות וכו'". עפ"י פירוש זה, "אלוהי האלהים ואדוני האדונים" הוא לכל העולם, אבל לא לארץ ישראל, שם הנהגת הקב"ה היא ישירה. שם: "ה' הוא האלוהים אין עוד". האמנם מכוון רמב"ן שדברי משה בפרשתנו, כשהוא נפרד מבני ישראל העומדים להיכנס לארץ, מכוונים לחוץ לארץ ולא לארץ? ראו שאלתנו בהערה 2 לעיל שחוזרת אם כך במלוא העוצמה. אפשר שרמב"ן מציג כאן אידיאל מול ראייה מעשית. האידיאל הוא ללא ספק "ה' הוא האלוהים" בארץ ישראל (אם לא בעולם כולו). אבל משה שגם אומר במקום אחר: "כי ידעתי כי השחת תשחיתון" צופה קדימה ומשלים עם "אלוהי האלהים ואדוני האדונים". הבחנה זו ראינו כבר במקור הקודם, בין הדיבר הראשון והשני של עשרת הדברות, ונראה כמותה גם בדברי רד"ק להלן (היסטורית, רד"ק קודם לרמב"ן).

²² ראו הפסוק המלא שם: "ויבא אַחַד מֵהַפְּהִיגִים אֲשֶׁר הִגְלוּ מִשְׁמֹרֹן וַיֵּשֶׁב בְּבֵית אֵל וַיְהִי מוֹרֶה אֶתְּ אִיךָ יִירָאוּ אֶת ה'". מדובר בכותים (שומרונים) שמלך אשור הושיב בשטח מלכות ישראל אחרי שהגלה משם את עשרת השבטים. האריות היו הורגים בהם לפי ש"לא יָדְעוּ אֶת מִשְׁפַּט אֱלֹהֵי הָאָרֶץ" ומלך אשור שולח להם כהן מבני ישראל אשר ילמדם "אֶת מִשְׁפַּט אֱלֹהֵי הָאָרֶץ".

ובין האומות? יש אומרים כי האומות כשהיו עובדים איש את אלהיו, החכמים שבהם היו יודעים כי הצלמים לא יועילו, אלא להיותם אמצעיים ולעבדם ... אבל המון העם לא היה להם לב וסברו כי אם על הנעבד. והיו חושבים כי הוא המטיב והמריע. וישראל לא כן. אלא כולם היו יודעים מירושת אבות כי האל יתברך הוא אלהי האלהים, אלא שהיו טועים אחרי דעות האומות ... וכשהיו רואים ההצלחה לאומות העולם היו סוברים כי אלהיהם האמצעיים היו גורמים להם ההצלחה ההיא והיו אומרים: "איכה יעבדו הגוים האלה את אלהיהם ואעשה כן גם אני" (דברים יב ל).²³

ספורנו בראשית פרק יד – הקשר לחטא דור הפלגה

פסוק ד: "עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם"²⁴ - נעשה שם שתהיה כמגדל ויצא בכל המין האנושי שם גובה מקומה וגודל עיקרה, באופן שתחשב אלהי האלהים אצל כל בני האדם ואליה ידרשו כולם.²⁵

פסוק ו: "עתה לא יבצר מהם"²⁶ אם כן, אין מונע להם מהשלים כוונתם, ותהיה אותה עבודת גילולים אשר יבחרו כללית לכל מין האדם, ולא יפנה אחד מהם לדעת את הבורא יתברך ולהבין כי יוצר הכל הוא.²⁷ והפוך זה יקרה, כשתהיה מחלוקת בענין האלהי הנכר. כי כל אחת מהנה תחשוב שיש אלוהי האלהים שכל האלוהות מסכימים לדעתו, ובו ישלם סדרם וסדר המציאות, כאמרו: "כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים" (מלאכי א יא).²⁸

שבת שלום

מחלקי המים

מים אחרונים: הביטויים "אלאה אללה" (אלוהי האלוהים) ו"רַב אַלְאָרְבָּאב" (אדון האדונים) הם ביטויים רווחים בספרות הערבית הקדומה לענפיה. האזכור הקדום ביותר מצוי בחיבורו של אבו ג'עפר אלטברי (מאות 9-10) מגדולי פרשני הקוראן בכל הזמנים. מעיון בספרות זו עולה שהמחברים המוסלמיים היו מודעים לקיומם של הצירופים הללו במקורות

²³ לא זכינו לפירוש רד"ק על ספר דברים (רק על חומש בראשית בתורה) אך פירושו לפרשת גירי האריות (השומרונים) בספר מלכים ב שופך אור נגהות על הנושא שלנו. תפיסת העולם האלילית (הפגאנית) והתפיסה המונותיאסטית של אמונה באל אחד, מעורבות זו בזו - בעם ישראל ובאומות העולם. באומות העולם, רוב עובדי האלילים הפכו את האמצעי (המתווך) למטרה ולא להיות של ממש, אבל "החכמים שבהם היו יודעים כי הצלמים לא יועילו" ושאינם אלא אמצעיים. מנגד, בעם ישראל, כולם (רובם?) ידעו שיש אל אחד, אבל נתפסו לעתים לאמונה ב'אמצעים' ומתווכים למיניהם (ובאלוהים 'מקומיים') ולעבדם, בפרט כשהיו רואים הצלחות של אומות העולם (ומנגד אולי גם כישלונות של עם ישראל). ומה הוא שידעו בני ישראל "מירושת אבות" וסייע להם להחזיק באמונתם? שהאל יתברך הוא "אלוהי האלוהים". אם לא נאמר שרד"ק משתמש כאן במטבע הלשון שטבע משה כאמצעי ספרותי גרידא, לפנינו הסבר מעניין לביטוי "אלוהי האלוהים" בפרשתנו. הסבר שיכול להיות המשך טבעי למדרש ספרא לעיל, שמות רבה ופירוש בכור שור ולדברים שכתבנו בהערות 13, 15 ו-19. ראו שוב גם הערה 2 לעיל. מה קבלו ישראל בירושה מאבותיהם? את האמונה הצרופה והתמימה של "אתה הראת לדעת כי ה' הוא האלהים אין עוד מלבדו" - זה בוודאי טוב, זה האידיאל. זה מה שרמב"ם מכנה "כוונה ראשונה". אך קבלו בירושה גם את "אלוהי האלוהים" שהיא אמונה של "כוונה שנייה" ובדרגה נמוכה יותר, אך תמנע נתק גמור ותשמש תזכורת מתמדת ל"כוונה הראשונה". ונראה עוד לחבר את דברי רד"ק כאן עם פירושו על הפסוק בבראשית ד כז: "אז הוחל לקרוא בשם ה'", עם דברים דומים שכותב רמב"ן בפירושו לשמות כג כה, ואת שלושתם עם דבריו של רמב"ם בתחילת הלכות עבודה זרה על "דורו של אנוש" - למסכת ארוגה לתפארת של מורכבות האמונה האלילית והמונותיאסטית זו לצד זו וזו עם זו במעורב. ועל כך בע"ה בשבת בראשית הבעל"ט.

²⁴ ראו הפסוק המלא שם: "ויאמרו הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם פן נפוז על פני כל הארץ".
²⁵ חטא אנשי מגדל בבל היה כוונתם לבנות מגדל אחד ועיר אחת (ועבודה זרה אחת) שייחשבו כדבר היחיד והמוחלט, "אלוהי האלוהים" לכל המין האנושי (דאז). וזה בדיוק מה שהקב"ה התנגד לו.

²⁶ ראו הפסוק המלא שם: "ויאמר ה' הן עם אֶחָד וְשֵׁפָה אַחַת לְכָלֵם וְזֶה הַחֶלֶם לַעֲשׂוֹת וְעַתָּה לֹא יִבְצֵר מֵהֶם כָּל אֲשֶׁר יִזְמוּ לַעֲשׂוֹת".
²⁷ אחדות כל המין האנושי סביב מחשבה אחידה (שהיא בעצם מטרת העיר האחת והמגדל הגבוה שכולם רואים והשפה המשותפת) היא מסוכנת. כי באופן זה, אף אחד "לא יפנה לדעת את הבורא יתברך ולהבין" כי יוצר הכל הוא.

²⁸ ודווקא ריבוי אלוהויות ומחלוקות יכול להיות דבר חיובי. מחד גיסא ייווצר ריבוי דעות ותרבויות (וערים ומגדלים ושפות), ומאידך גיסא ובאופן פרדוקסלי, תיווצר גם הסכמה שמעל האלוהות הספציפית של כל תרבות ועם, חייב להיות "אלוהי האלהים" שכל האלוהויות (ובני אדם הסוגדים להם) מסכימים עליו. וזו המשמעות של הפסוק במלאכי: "כי ממזרח שמש ועד מבואו גדול שמי בגוים ויבכל מקום מקטר מגש לשמי ומנחה טהורה כי גדול שמי בגוים אמר ה' צבאות" - ראו גמרא מנחות קי ע"א שמפסוק זה לומדים שהגויים למרות שמקטירים לאליליהם מכירים את אלוהי ישראל וקוראים לו "אלהא דאלהא" (ובמדרש במדבר רבה טז כז משמש פסוק זה תוכחה לעם ישראל: "אומות העולם מכבדין אותי ואתם כמה עשיתם נסים לכם ומכעיסין אתם אותי"). בריבוי וגיוון זה שמעליו מתנוסס דגל "אלוהי האלוהים" יושלם סדרם וסדר המציאות. פירוש זה של ספורנו הוא חריג ומיוחד לעצמו, ולעניינינו, נראה סותר את דברי משה בפרשה שמן הסתם לא יסכים שמריבוי אלוהויות תצמח ההכרה ב"אלוהי האלוהים". אלא אם נאמר שבדור הפלגה מדובר על אומות העולם וזו הדרך להביאם בהדרגה לאמונה ב"אלוהי האלוהים", לכתחילה וב"כוונה ראשונה" לדידם; בעוד שמשם בפרשתנו מדבר על עם ישראל שכבר מכיר (צריך להכיר) בייחודיות הקב"ה, ו"אלוהי האלוהים" היא אמונה של "כוונה שנייה" שתמנע נתק גמור ותשמש תזכורת מתמדת ל"כוונה הראשונה". בדומה למה שהסברנו בדברי רד"ק ורמב"ן לעיל. כך או כך, פירוש ספורנו מציג כאן פירוש מאד מיוחד וחריג של חטא דור הפלגה וההתייחסות לריבוי אלוהויות ודתות בעולם - פירוש שמחייב עיון נוסף. נשמח לשמוע לקח טוב ולקבל כד מים חיים משואבי המים.

היהודיים והשימוש שעשו בביטויים אלה, בפרט במקורות המאוחרים, היא שהאל הוא האלוה המוחלט והיחיד, הוא רם ונישא ועומד מעל אלה החושבים עצמם אלוהיות. ותודה רבה לפרופ' מאיר בר אשר נ"ו על מידע זה.